

В.О.Мандибура, д-р екон. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОГО СТРУКТУРУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Розкриваються проблеми соціально-класового структурування населення України, зокрема причини та проблеми, що пов'язані із масштабною маргіналізацією населення. Запропоновано напрямки вдосконалення методологічних підходів щодо структурування існуючого спектра проявів маргінального і полімаргінального стану населення. Розкрито зміст категорії "андерклас" та показано вплив маргіналізації на соціально-економічну стабільність суспільства в контексті перспектив його подальшого розвитку.

Трансформація економічного базису суспільства, що відбулась в Україні на засадах не лише ринкового реформування, а передусім реставрації системи відносин капіталістичного способу суспільного виробництва, кардинально змінила соціально-класову структуру українського суспільства. Фактична відсутність на сьогодні ґрунтовних політико-економічних досліджень щодо сутності тих якісних особливостей кардинальних змін, що відбулись у соціально-класовій структурі українського суспільства за історично миттєвий (10–15 років) проміжок часу, і того, як ці зміни вплинули на характер індивідуальних, соціально-групових (кланових, корпоративних, класових) та загально суспільних інтересів і тих суперечностей, що їм притаманні. Зазначене призводить до того, що в сучасний складний період системної соціально-економічної і суспільно-політичної кризи українське суспільство залишається не озброєним розумінням шляхів можливої суспільної інтеграції. На сьогодні ми не маємо науково обґрунтованої концепції досягнення соціального консенсусу, тобто оптимальної узгодженості соціально-класових інтересів і недопущення їх антагоністичного загострення внаслідок ігнорування пануючими в суспільстві класами нагальних інтересів інших класів в умовах посилення внутрішніх та зовнішніх загроз і викликів сучасності.

З'ясування особливостей структурування вітчизняного соціуму не можливе без розуміння історичної специфіки його ретроспективного розвитку. Передусім тих наслідків жовтневої більшовицької революції 1917 року, в результаті якої вцент була зруйнована соціально-класова структура соціуму, що існувала в Росії за часів царату.

Характерна особливість сімдесятилітнього "радянського" періоду проявилась, насамперед, у суб'єктивно-вольовій спробі, здебільшого репресивними зусиллями, побудувати державу "трудящих і для трудящих", тобто те суспільство, що мало б називатись соціалістичним. Протягом

перших 10–15 років були абсолютно (економічно, політично, юридично і фізично) знищені основні панівні суспільні класи, а саме: клас власників капіталу (у всіх їхніх стратифікаційних проявах – крупна, середня і дрібна промислова буржуазія, банкіри, лихварі, купці та ін.); клас поміщиків (земельних магнатів); клас "кулаків" (тобто в сучасному розумінні, фермери, що залучали для ведення господарства працю батраків); клас самозайнятих власників та ін. Внаслідок цього склад соціально-класової структури новосформованого радянського суспільства значно "спростився".

Звісно, радянське суспільство, за його класовою структурою було значно складнішим соціальним феноменом, аніж той, що був визначений ще у 1936 році Йосипом Джугашвілі (Сталіним) при ухваленні Конституції тодішнього СРСР. Це була так звана сталінська соціальна тріада "соціалістичного" суспільства, яка складалась із двох дружніх класів трудящих (робітників та селян) і специфічного середньо-проміжного соціального прошарку – трудової інтелігенції. У цій класовій схемі, зокрема, не було визначено статус існування такого пануючого суспільного класу, як "номенклатурна бюрократія", представленого вищими партійною, державною, господарською, військовою, профспілковою, комсомольською, науковою та ін. верствами бюрократії. Номенклатурна бюрократія мала складну ієрархічну побудову, що включала: 1) номенклатурну олігархію (члени та кандидати у члени політбюро); 2) вище номенклатурне ядро (члени ЦК КПРС і ЦК компартій союзних республік); 3) номенклатурна масовка (бюрократія середньої ланки); 4) асистент номенклатура (бюрократія так званого інструкторського і низового райкомівського, обкомівського комсомольського рівня).

Історично номенклатурна система державного панування формувалась як особлива система кадрового відбору, що повинна була захистити владні структури "молодої радянської держави" від проникнення до них так званих контрреволюційних та соціально-декласованих елементів із багатіїв та колишніх пануючих класів. При цьому кадровий підбір і просування сходивками службової ієрархії будувались за домінуючим принципом обов'язковості соціального походження висуванців до органів державного, господарського й партійного керування із класу робітників та бідного селянства. Відбувалась реалізація програмного лозунгу більшовицької люстрації – "хто був нічим, той стане всім". При цьому колишні "патриціанські" класи або фізично знищувались, або перетворювались у плебеїв, а колишні "плебеї" перетворювались у нову патриціанську еліту, яка отримала абсолютну державну владу, що освячувалась реалізацією тези про "диктатуру пролетаріату".

Однак згодом практика переконливо довела, що сам по собі статус так званого "пролетарського походження" ще не гарантує захист державного апарату країни "трудящих" від соціально-класового переродження та морально-психологічної розбещеності і деградації. Тобто висуванці з пролетарських верств населення, отримавши державні посади, як правило, поводити себе здебільшого гірше, ніж старе чиновництво та панство, а інтереси та потреби трудящих мас переважно ігнорували.

Функціональну основу бюрократії "нового типу" склав "номенклатурний централізм". В організаційному плані номенклатура являла собою багатoshарову й багатоступінчасту ієрархічну піраміду, вершину якої "він-

чала" всевладна партійно-державна олігархія – Політичне бюро. Ця система ґрунтувалася на сполученні твердого загально структурного й персонального підпорядкування. Системі одночасно були властиві суперечливі тенденції: з одного боку, до самозамкненості, а з іншого – до постійного саморозширення за допомогою утворення чимраз нових і нових бюрократично-ієрархічних структур і ланок.

Розвинену номенклатурну систему й відповідний їй спосіб суспільного виробництва можна охарактеризувати такими найбільш важливими особливостями й ознаками: 1) присвоєнням вузькою олігархічною групою осіб монопольного права на безконтрольну, безвідповідальну та безкарну владу і розпорядження державною власністю; 2) загальною фетишизацією відносин у системі номенклатурної влади й керування, побудові бюрократичних стосунків за принципом "ти – мені, я – тобі", при цьому найважливішими елементами номенклатурного "бартерного ринку" були відносини "блату", "протекціонізму", "земляцтва", "кумівства", тобто на сучасний лад – відносини, що кодуються формулою "любі друзі"; 3) узурпацією особливого права на розподіл і присвоєння життєвих благ, одержуваних за рахунок додаткового продукту на суспільний капітал, здійснюваного через спеціально створену та приховану від народу систему номенклатурно-бюрократичних привілеїв, абсолютної монополії на інформацію.

Політико-економічний феномен номенклатури полягав у полярній зміні її економічних пріоритетів протягом історично короткого часу (1980-ті роки), а саме у тому, що державна власність, яка на той час становила базисну основу існування номенклатурної бюрократії як суспільного класу, стала їй не тільки не потрібна, а навпаки, свій головний інтерес номенклатура пов'язала з її якнайшвидшим знищенням під гаслом "роздержавлення і приватизації". Саме у цьому процесі номенклатура побачила не лише свій шанс на подальший історичний порятунк, а й реальну можливість свого "світлого майбутнього" для себе і своїх нащадків, за рахунок привласнення "загальнонародної державної соціалістичної" власності. "Забрати у держави – віддати народу" – саме під таким лозунгом було приватизовано майже весь державний сектор економіки.

З позиції емпіричної освіченості на сьогодні в Україні вже відомий весь той "народ", якому була віддана "загальнонародна державна власність" і нині продовжують віддаватись її залишки. Виникає тільки питання: як же тепер в Україні відділити владу від того бізнесу, що виник в умовах передачі державної власності "народу", та як цей "народ" відділити від тієї влади, яку він теж має як пануючий суспільний клас.

За цих умов існує декілька питань, на які сучасній політико-економічній науці необхідно дати вичерпні, проте незаідеологізовані відповіді.

– Що взагалі являють собою соціально-економічні класи?

– За якими конкретними політико-економічними ознаками населення країни можна об'єднати в окремі великі та однорідні соціально-класові спільноти?

– Чим на сьогодні класи за своїми критеріями їх об'єднання відрізняються від суспільних верств, або соціальних страт?

На сьогодні ці питання залишаються дискусійними як серед вітчизняних, так і закордонних науковців¹.

Як правило, сучасні як західні, так і вітчизняні дослідники бачать соціально-класову структуру побудованою за принципом ієрархічно-класового домінування. "Вищим" досягненням зазначеного еклектично-класового підходу можна вважати американський варіант ієрархічно-класового структурування суспільства, що наведений в таблиці.

Таблиця

Американський варіант соціально-економічної класифікації

"Вищий вищий клас" Група вищого статусу	Головні управляючі загальнонаціональними корпораціями, співвласники престижних юридичних фірм, вищі військові чини, федеральні судді, біржовики, медичні світила, знамениті архітектори та ін.
"Вищий клас" Група II статусу	Головні управляючі середніми фірмами, головні інженери, видавці газет, власники телеканалів, лікарі або юристи з приватною практикою, автори (ведучі) загальнонаціональних теле-, радіоканалів, викладачі коледжів та ін.
"Вищий середній клас" Група III статусу	Банківські касири, викладачі муніципальних коледжів, управляючі середньої ланки, вчителі середніх шкіл та ін.
"Середній середній клас" Група IV статусу	Банківські службовці, дантисти, вчителі початкових шкіл, начальники зміни на виробництві, службовці страхових компаній, управляючі торговельними закладами та ін.
"Нижчий середній клас" Група V статусу	Автомеханіки, перукарі, бармени, продавці, кваліфіковані робітники фізичної праці, службовці готелів, працівники пошти, поліцейські, водії вантажівок та ін.
"Середній нижчий клас" Група VI статусу	Водії таксі, середньокваліфіковані робітники, бензозаправники, офіціанти, швейцари та ін.
"Нижчий нижчий клас" Група VII статусу	Посудники, домашні робітничі, охоронці, садівники, двірники та ін.

Джерело: наведено за: Гошовська В. Стабілізуюча роль середнього класу України // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 16.

Слід також зазначити, що на сьогодні як альтернатива соціально-класової теорії набула поширення теорія соціальної стратифікації².

¹ Blau P., Duncan O.D. Measuring the Status of Occupations // Social Stratification in Sociological Perspective / Ed. by David B. Grusky. – Westview Press, 1994; Treiman Donald J. Occupational Prestige in Comparative Perspective // Social Stratification in Sociological Perspective, Ed. by David B. Grusky. – Westview Press, 1994; Лібанова Е. Соціально-економічна політика держави та її вплив на зміну соціальної структури суспільства // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 1. – С.19; Лібанова Е. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 146–164; Курило І. Соціально-економічна структура населення України: освітньо-професійний рівень. – Демографія та соціальна політика. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. НАН України Інститут демографії та соціальних досліджень. – 2004. – № 1–2. – С. 136–148.

² Вебер М. Основные понятия стратификации // СОЦИС. – 1994. – № 5. – С. 148; Мостовая И.В. Российское общество: социальная стратификация и мобильность. – Ростов-на-Дону, 1995; Пропанова Л. Соціальна стратифікація трансформаційного суспільства і її вплив на економічні процеси / Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Т.2. – Полтава: Скайтек, 2005; Галушка З. Соціально-економічні чинники стратифікації трансформаційного суспільства // Економічна теорія. – 2009. – № 3. – С. 50–59; Лібанова Е.М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 146–164.

Засновниками теорії соціальної стратифікації є М.Вебер і П.Сорокін. Їхні ідеї активно розробляли Р.Дарендорф, К.Девіс, Р.Колінз, У.Мур і Т.Парсонс та ін. Представники теорії стратифікації вважають, що поняття "клас" у сучасних умовах вже не спрацьовує і має бути замінено на поняття "страта" (від лат. *stratum* – шар) чи "соціальна група", а теоретична концепція соціально-класових відносин – на теорію соціальної стратифікації.

У сучасній західній соціології основні методологічні засади теорії соціальної стратифікації ґрунтуються на постулаті соціальної нерівності людей, що виявляється в нерівності соціальних статусів і ролей, а отже, і нерівності доходів та можливостей, прав і обов'язків, привілеїв і нагород тощо. Згідно з теорією соціальної стратифікації соціальні групи розрізняються: 1) становищем у системі соціальної нерівності певного суспільства; 2) становищем соціальних груп у системі володіння владою; 3) рівнем доходів; 4) престижем особистості чи соціальної групи; 5) рівнем освіти та ін.

Більшість представників теорії соціальної стратифікації виходять з того, що соціальне розшарування індивідів у системі соціальних статусів відбувається на основі таких критеріїв соціальної нерівності: 1) різного рівня особистих доходів; 2) суспільного престижу професії; 3) доступу до влади; 4) рівня освіти.

Стратифікаційний характер відносин між людьми та його вплив на розвиток суспільства загалом, на думку представників зазначеної теорії, дає змогу підтримувати його розвиток у впорядкованому стані й тим самим відтворювати соціальну динаміку, цілісність соціуму як системи.

На нашу думку, теоретичні підходи прибічників теорії стратифікації не підміняють економіко-теоретичних засад соціально-класового структурування суспільства, а лише їх доповнюють та поглиблюють, оскільки внутрішня структура суспільних класів може бути настільки складною, що потребує виділення підкласів, або внутрішніх класових страт, де класова верства може бути диференційована за одною або двома спільними внутрішніми ознаками, зберігаючи при цьому загальні соціально-класові ознаки.

Авторська позиція полягає у тому, що: **по-перше**, класи неможливо визначити за якоюсь однією або навіть двома спільними соціально-економічними ознаками, оскільки за таким підходом можна виділити лише соціальну верству, або страту; **по-друге**, класифікація суспільства передбачає виділення таких соціальних груп, представники яких мають спільні інтереси, зокрема економічні, що неможливо без застосування такого критерію, як відношення цієї групи до власності, передусім до власності на засоби виробництва, природні і фінансові ресурси суспільства; **по-третє**, для визначення класової групи необхідно враховувати те місце, яке вона займає в процесі суспільного виробництва та суспільного управління; **по-четверте**, слід також врахувати і той спосіб, який застосовує ця соціальна спільнота щодо привласнення результатів праці і виробництва: легітимний чи кримінальний; трудовий чи експлуататорський; базується на самостійній діяльності суб'єкта чи пов'язаний із його соціальним утриманням як інваліда або непрацездатного за віком.

Практично дев'яносто років тому саме такий підхід дозволив В.Леніну дати системне політико-економічне визначення змістовної сутності категорії

"суспільний клас". За його визначенням: "Класами називаються великі групи людей, що розрізняються за їхнім місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їхнім відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, а отже, за способом отримання і розмірами тої частки суспільного багатства, яку вони мають. Класи – це такі групи людей, з яких кожна може собі привласнювати працю іншої, завдяки різному їхнього місця у певному устрої суспільного господарства"³.

За цим визначенням сучасне буржуазне суспільство за його соціальною структурою поділяється на такі класи, що мають власні економічні, політичні, правові, ідеологічні та ін. інтереси й мотиваційні прагнення:

1) клас власників капіталу або капіталісти, які у свою чергу поділяються на такі страти 1.1) фінансова олігархія; 1.2) представники великого бізнесу (у сфері матеріального, нематеріального виробництва, у т. ч. кредитно-банківській сфері); 1.3) представники великого аграрного капіталу; 1.4) представники середнього і дрібного капіталу; 1.5) капіталістичні ранти та ін.;

2) клас представників найманої праці (що працюють на умовах найму як у приватному капіталістичному, так і в державному секторі економіки: 2.1) робітники фізичної праці: робітники малокваліфікованої праці, у т. ч. продавці, прибиральники, підсобні робочі на кшталт землекопів, батраки та ін.); робітники кваліфікованої праці; 2.2) працівники нефізичної малокваліфікованої праці (молодший обслуговуючий і конторсько-офісний персонал); 2.3) працівники кваліфікованої і високо кваліфікованої нефізичної праці: службовці: працівники низової і середньої ланок системи державного управління; кадрові військовослужбовці та представники інших силових структур – переважно офіцерський кадровий корпус; лікарі, вчителі, вихователі та ін.; працівники інтелектуальної еліти, у т. ч. науковці; наймані менеджери та інші організатори виробничо-господарської та адміністративної діяльності тощо;

3) клас крупних менеджерів, що є співвласниками акціонерно-корпоративного капіталу;

4) клас вищої ланки державної бюрократії: представники вищої центральної і регіональної влади: виконавчої, представницької, судової, а також генералітет військових та силових структур;

5) клас працюючих (самозайнятих) власників: представники малого та дрібного бізнесу, що базується на наявності у їх володінні приватних засобів виробництва і на особисто-сімейній праці в різних сферах матеріального і нематеріального виробництва, у тому числі й сільському господарстві;

5) клас представників так званих вільних професій творчого та інформаційно-публіцистичного характеру: богема (артисти, художники, скульптори, письменники, поети), а також представники так званої "світської", "піарної" журналістики, у т.ч. телевізійної, мережі Інтернету тощо);

6) клас представників служителів релігійних культів та духовенства;

³ Мостовая И.В. Российское общество: социальная стратификация и мобильность. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 15.

7) клас легітимних соціальних утриманців: непрацюючі пенсіонери, непрацюючі інваліди;

8) андерклас: представники маргінальних, зокрема люмпенізованих верств населення, кримінальні елементи, особи, що здійснюють діяльність у сфері задоволення деструктивних потреб населення (зокрема проституції, наркоманії та інших видів кримінальної діяльності та антисупільного, злочинного способу життя і добування доходів) тощо.

Безумовно, що соціально-класова структура капіталістичного суспільства є більш складною за своєю внутрішньою диференціацією, аніж та, що наведена вище, проте вона об'єктивніше віддзеркалює стан суспільного структурування порівняно з досить поширеною теоретико-ідеологічною концепцією, що зводить соціально-економічне структурування в суспільстві лише до трьох класових груп: вищого, середнього і нижчого класів.

На сьогодні, за період суспільної трансформації, соціально-класова структура українського суспільства дедалі більше стає подібною до тієї структури, що за тривалий час сформувалась у країнах розвиненої ринкової економіки. Проте необхідно наголосити, що окремі тенденції цього процесу мають гіпертрофовані ознаки, на з'ясування причин виникнення яких сучасна вітчизняна наука майже не звертає уваги, незважаючи на те, що вони можуть мати визначальний негативний вплив щодо перспективи подальшого соціально-економічного розвитку України.

В умовах, коли трансформаційні зміни мають не тільки бажані, а й досить небажані, навіть соціально небезпечні наслідки, надзвичайно важливо, щоб у суспільних дослідженнях, зокрема політико-економічних, більше уваги приділялося пошуку шляхів і дієвих економічних механізмів їх локалізації та подолання, з метою запобігання екстремальних загострень стану соціальної напруженості, небезпечних передумов руйнування економіки та державної системи в цілому.

Одна із основних ознак стану занепаду суспільних відносин та відповідного погіршення характеристик життєвого рівня, що найбільш масштабно проявляється в умовах загострення економічної кризи, – імпульсивне і фактично неконтрольоване зростання кількості населення, яке не бере участі у суспільно-корисному трудовому процесі, не виконує свої суспільно-необхідні функції, не має чітко визначеного соціального статусу, необхідних джерел забезпечення життєдіяльності, а існує на ті кошти, що здобуваються в обхід загальноприйнятих норм поведінки або надаються особам (в основному працездатним) тільки з державних фондів соціальної підтримки. Таку частину населення країни, як правило, називають маргіналами. Термін "маргінальний" (від лат. "margo" та англ. "margin" – край, границя, межа).

В економічних і соціологічних наукових дослідженнях, у суспільно-політичній практиці поняття соціальної маргіальності є відносно новим. Його змістовне наповнення сформувалося протягом останніх чотирьох десятиріч як специфічна соціально-економічна категорія, що визначає певні якісні ознаки, які характеризують особливий або навіть екстремальний стан життєвого рівня та способу існування в конкретних умовах особи або певної соціальної групи.

Одне із основних питань аналізу процесів маргіналізації – поглиблення розуміння її змісту та визначення того особливого соціального статусу, який мають маргінали в суспільстві, ті люди, що живуть на межі або за межею соціально-економічної периферії та існують за полем дії законів життя та морально-етичних норм суспільства. До спільноти, що охоплюються цією соціально-економічною категорією, наука Заходу включає індивідів, які за тих чи інших обставин були виключені із суспільства, не допускаються у його ряди або живуть поза межами легітимних суспільних відносин. При цьому слід наголосити, що подальша системна оцінка екстремальних особливостей і параметрів рівня життя, а також визначення характерної специфіки економічних і соціальних відносин, що виникають між суспільством, певними людськими спільнотами та їх окремими представниками, створюють підґрунтя для поглиблення розуміння існуючого широкого спектра проявів маргінальності і реальної диференціації різновидів її стану.

Якщо в соціологічній науці маргінальність розглядається як граничність на рівні соціальних груп, класів, конфліктуючих систем, то, на думку фахівців Науково-дослідного центру з проблем зайнятості та ринку праці НАН України і Мінпраці України, основний акцент економічного дослідження цієї проблеми необхідно зробити на належності тієї чи іншої маргіальної групи до ринку праці. Ринок праці є такою підсистемою економіки, де визначається соціально-економічний статус, особливості, рівень трудових доходів, суспільне визнання, формуються культурні цінності та життєві перспективи⁴.

У сучасній спеціальній літературі, переважно соціологічній, маргіналами називаються люди, які через різні обставини опинились на узбіччі соціальної організації суспільства, втратили або втрачають зв'язок з виробництвом, відчують глибокі деструктивні зміни у соціальному та психологічному становищі; їх маргінальність проявляється в тому, що, будучи на межі між різними соціальними групами, вони характеризуються неоднорідними, часто конфліктуючими сукупностями.

Маргіналізація – це процес зростання чисельності та посилення впливу маргінальних груп у суспільстві. Найхарактернішою ознакою цього явища є те, що воно спостерігається за певними соціально-економічними межами: межею малозабезпеченості або межами, що відповідно окреслюють інші численні соціальні периферії. Маргінальність визначається шляхом застосування певних порівняльних характеристик та показників рівня життя, що віддзеркалюють якісні особливості цього межового або проміжного стану існування конкретної людини, групи людей чи певної соціальної спільноти (економічної, соціально-класової, демографічної, національно-культурної тощо) відносно основних параметрів життєдіяльності тих верств населення країни, які є домінуючими у суспільстві.

За своїм статусом "маргінали" – це люди, які займають особливе економічно-периферійне або соціально-полярне становище у суспільстві. Іншими словами, це верстви населення країни, які, як правило, перебувають на економічному та соціальному узбіччі.

Класифікація маргінальних груп може бути проведена на основі їх поєднання за найбільш характерними для них спільними ознаками. У зв'язку

⁴ Маргіналізація населення України / за ред. В.В.Онкієнка. – К., 1997. – С. 35–36.

з цим необхідно виділити та розглянути основні методологічні підходи, що можуть бути покладені в основу формування зазначеної класифікації. Тобто слід розкрити підходи, які визначають найтипівіші характеристики та ознаки, за якими можуть бути структурно об'єднані основні маргінальні групи, а конкретна особа віднесена до тієї чи іншої маргінальної групи.

Аналіз основних соціально-економічних проявів та якісних особливостей станів маргінальності свідчить про складність їх класифікаційно-структурної диференціації. До цього слід додати, що на рівні окремої особи або групи одночасно може діяти чи впливати не одна, а декілька специфічних якісних ознак, що характеризують стан маргінальності. Тобто одна й та сама людина або соціальна група одночасно можуть перебувати не в одному, а у декількох специфічно відмінних станах маргінальності. Тому за відповідними ознаками одночасної належності осіб до двох або навіть до трьох маргінальних груп вони можуть бути віднесені до суб'єктів, яким притаманний полімаргінальний стан існування.

Є декілька методичних підходів, що можуть застосовуватися для класифікації проявів маргінального стану існування⁵.

Перший методологічний підхід ґрунтується на визначенні стану маргінальності за економічною ознакою. За цим підходом основні крайні прояви межового стану матеріальної забезпеченості, що існують у суспільстві, можуть бути представлені двома маргінальними полюсами: "бідні, злиденні – багаті, надбагаті". Згідно з цим підходом до базової маргінальної групи відносять ті верстви населення, рівень доходів та майнового стану яких оцінюється нижчим за певну межу, що економічно визначає стан бідності або злиденності.

Традиційно вже більше двох сторіч бідні люди, які за рівнем особистого доходу живуть нижче певної (абсолютної та відносної) межі малозабезпеченості, за своїм соціально-економічним статусом належать до "пауперів". Поняття "паупер" походить від латинського *pauper*, що означає бідний, мало імущий. Тому такий прояв маргіналізації, яким є пауперизація, за своєю суттю являє процес зубожіння громадян (здебільшого трудящих мас), які економічно примусово позбавляються коштів, украй необхідних для забезпечення існування людини. Паупери як окрема маргінальна група включають до свого складу лише ті бідні верстви населення, які ще не перетворилися на декласовано-люмпенізовані елементи, тобто не втратили відчуття людської гідності, не перебувають у стані морально-етичної та соціально-фізіологічної деградації. До пауперів належать малозабезпечені працюючі громадяни, заробітна плата яких не відшкодовує кошти, необхідні для простого відтворення їх робочої сили. До них також належать тимчасово безробітні та особи, які мають мізерні доходи, отримані від випадкової роботи здебільшого на "дикому" ("тіньовому") ринку праці.

Визначення критеріїв пауперизації, її форм та причин утворення цього прояву маргінальності є невід'ємною складовою всіх національних стратегій і програм боротьби із бідністю.

⁵ Мандибура В.О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. – К., 1998. – С. 100–103.

Другий методологічний підхід базується на визначенні стану маргінальності за тими ознаками та проявами, що є найбільш характерними для антисуспільного способу життя особи, та на врахуванні нелегітимних шляхів добування коштів, а також кримінальних джерел їх надходжень, що забезпечують існування цієї соціально-суспільної групи. Маргіналів цього типу можна виділити в особливу групу представників "андеркласу".

У зв'язку з викладеним раніше, необхідно зазначити, що за своїм соціально-економічним змістом маргінальність є ширшим поняттям, ніж "андерклас". Вона включає у свою структуру його представників, і тому особи та спільноти, які об'єднуються поняттям "андерклас", мають бути включені до складу загальної класифікації маргінальних груп.

За внутрішньою структурою "андерклас" не є однорідним, хоч його й представляють соціальні групи населення, які об'єднуються за характеристиками способу життя та джерелами і шляхами добування життєвих благ, що є переважно антисуспільними та кримінальними. Неоднорідність андеркласу проявляється насамперед у рівні доходів, що отримують його представники. Тому за економічною ознакою він може поділятися на дві окремі групи: на люмпенів та на кримінально-деструктивні соціально активні страти.

Люмпени (від нім. *lumpen* – лахміття) – це декласовані, соціально деморалізовані, злиденні верстви населення, які, як правило, живуть на випадкові доходи напівкримінального або кримінального походження (дрібні крадіжки, різні прояви шахрайства тощо). Історично відоме поняття "люмпен пролетаріату". Значна частина люмпенізованого населення живе тільки на кошти, що отримує від жебракування.

Соціальний склад люмпенізованого населення досить строкатий і може бути представлений такими групами: бродяги, безхатченки (так звані бомжі); жебраки (здебільшого це каліки та тяжко хворі особи, які також можуть бути бездомними); алкоголіки та наркомани, які перебувають на стадії завершення особистої соціально-фізіологічної деградації (за певних умов представники цієї групи входять до груп бродяг або жебраків).

Іншою маргінальною групою у складі андеркласу є кримінально-злочинні елементи та соціальні групи населення, життя яких базується на суспільно-аморальних нормах поведінки та відповідних їм способах добування коштів для свого життя. Характерною особливістю цієї маргінальної групи є те, що особи, які входять до її складу, мають досить високий і навіть надвисокий рівень матеріального забезпечення та майнового стану. До представників цього маргінального прошарку можна віднести: верхівку криміналітету (це керівництво мафії та авторитети організованої злочинності, "злочинці в законі" та ін.); кримінальну "масовку", що складається із грабіжників, розбійників, злодіїв, шахраїв, рекетирів, кілерів тощо; повій, сутенерів та представників тих видів діяльності, що можуть бути віднесені до сфери послуг, яка забезпечує задоволення патологічних, аномально-деструктивних потреб (бажань) суб'єктів, а також представників антисуспільних форм діяльності переважно кримінального промислу; корупціонерів та осіб, які використовують чужу власність з метою особистої користі і збагачення. Це особлива законспірована група андеркласу, оскільки офіційно у суспільстві її представники мають стабільний соціальний статус.

Слід зазначити, що особливий статус повинна отримати маргінальна група населення, яка складається з рідних і близьких кримінально-злочинних елементів і тих груп населення, які живуть за суспільно-аморальними нормами поведінки, використовують відповідні джерела існування або які перебувають на повному їхньому утриманні. Необхідно також наголосити на тому, що як наднизьке, так і надвисоке споживання (тобто розкіш) впливають на людину так само негативно, як і злидні, руйнують її моральні якості, спотворюють життєві орієнтири в престижному, еталонному, нерозумному, марнотратному споживанні тощо.

Як правило, за певних умов може відбуватися перехід особи зі стану кримінально-деструктивної маргіналізації в стан люмпен-маргіналізації. Це пов'язано з досягненням особою певного віку (що не дає можливості у подальшому продовжувати відповідний спосіб життя) або з втратою здоров'я внаслідок тяжкої хвороби чи каліцтва, з пияцтвом, наркоманією тощо.

Можлива також і зміна статусу особи зі стану маргінал-паупера на стан люмпен-маргінала. Останнє відбувається, як правило, внаслідок морально-фізіологічної деградації особи, яка не змогла зберегти особисту гідність та моральні якості, перебуваючи тривалий час у стані злиднів.

Третій методологічний підхід базується на виявленні ознак, що свідчать про набуття особою особливого статусу "соціального мігранта" або "суспільного декласанта". Представники цієї структурної групи у маргінальній класифікації визначаються, насамперед, як проміжний, перехідний "соціальний продукт", що може виникнути у процесі різкої зміни або аномальної втрати ними суспільно-класового статусу. На відміну від цієї "класичної" схеми, можлива і зворотна послідовність декласаційної маргіналізації. Вона може відбуватися за умови, коли особа об'єктивно все ще залишається у рамках представників певного класу, але суб'єктивно повністю втрачає його ознаки. Тобто спочатку відбувається її психологічно-моральна декласація. Це пов'язано з тим, що хоча декласація як прояв маргіналізації і має під собою економічну базу, вона передусім є поняттям соціально-психологічним і морально-етичним.

Вплив наведених причин не є прямим і миттєвим. Об'єктивно викинутий за межі найманих працівників безробітний не стає одразу люмпеном. Він до певного часу ще може зберігати психологію класу найманих працівників та притаманну йому трудову мораль. Останнє спостерігається навіть за умови, коли він є маргіналом, оскільки у стані безробітного він за економічними ознаками перетворюється на паупера.

Класично масовою фігурою соціальних мігрантів у недалекому минулому був селянин, який перебрався жити та працювати до міста. Неокласичну фігуру соціального мігранта на цей час представляють колишні робітники та представники так званої інтелігенції, які за умови "кризового виживання" набули статусу мілкового ринкового "планктону" (дрібні підприємці-торгаші) або почали займатися іншими видами тимчасового "бізнесу".

Четвертий методологічний підхід базується на використанні тих проявів межових (полюсних) демографічно-фізіологічних ознак, що за певних умов або на певних етапах життя властиві особі та вирішальним чином впливають на її суспільний статус та стан забезпеченості. За цим під-

ходом до них можна віднести групи населення, розташовані на так званих демографічних полюсах: на одному з яких – підлітки та молодь, які перебувають на утриманні батьків, або молодь, яка тільки-но розпочинає своє трудове життя, а на іншому – літні люди та особи похилого віку (вже непрацездатні та непрацюючі).

До фізіологічних ознак, що визначають відповідний стан маргіальності, можна віднести соціально периферійний стан, в якому опиняються тяжко хворі особи та інваліди. Цей стан характеризується жорстким обмеженням або повною втратою трудової функції людини і суттєво впливає на рівень матеріального забезпечення зазначеної маргіальної групи. Слід додати, що за певних умов, передусім, коли ця суспільна категорія осіб отримує злиденні доходи, створюється особливо сприятливе підґрунтя для прискорення процесів їх люмпенізації, тобто набуття ними одночасно полімаргіального стану⁶.

На сьогодні існує значна частина молоді, літніх людей, хворих та інвалідів, які мають відносно стабільний соціальний статус. Це спостерігається за умови, коли у них або їх рідних і близьких є необхідні кошти (передусім, нетрудові доходи, що одержані від власності, капіталу тощо) для забезпечення достатньо високого рівня життя.

Вплив економічної кризи на процес маргіналізації проявляється у таких явищах: розширюється "узаконена периферія" активного суспільства; різко збільшується соціальна нестабільність лабільних груп при переході межі між економічною неактивністю та активністю; часткова зайнятість перетворюється у звичайне і масове явище; швидко поширюються різні види тимчасової зайнятості, що активно розвивають більш-менш чітку межу між ядром та "негарантованою" периферією (одночасно зменшується, дестабілізується та реструктурується і саме ядро постійно працюючого населення); виникає значна група тих, хто залишається без роботи протягом тривалого часу, а безробіття стає хронічно застійним; зростає "дикий" ринок праці, утворюються групи молоді, яка зайнята винятково у "тіньовій" та "кримінально-чорній" економіці.

В умовах поглиблення фінансової кризи населення України особливо болісно відчуває всю гаму негативних соціальних наслідків нового різкого скорочення обсягів виробництва і відповідної зайнятості у найбільш конкурентоспроможних галузях вітчизняної економіки. Про обсяги скорочення класу найманих, які працювали в національному господарстві, зокрема у такій важливій і конкурентоспроможній галузі, як промисловість, засвідчує таке. Так, якщо напередодні отримання державної незалежності, у 1991 році, чисельність найманих працівників в Україні перевищувала 25 млн чол., наприклад у промисловості 7,8 млн, то нині вона відповідно ледь досягає 11 та 3,0 млн чол., тобто кількість працюючих і робочих місць зменшилась більш ніж у три рази. За цей же період населення України скоротилось із 52,2 млн чол. у 1993 році до 45,9 млн чол. на початок 2009 року, тобто ми втратили 6,3 млн, або 12% постійного населення.

⁶ Мандибура В. Теоретичні аспекти дослідження проблеми маргіналізації населення // Україна: аспекти праці. –1998. – №5. – С. 37.

Найбільшу небезпеку з точки зору перспективи подальшого соціально-економічного розвитку є те, що в умовах кризи різко знижується попит на кваліфікованих працівників, та відбувається розростання сфери нерегламентованих послуг та кустарного виробництва, що не потребує високої кваліфікації персоналу. В результаті цих процесів змінюється характер праці і, насамперед, співвідношення її фізичних і розумових елементів (не на користь останніх). А для представників інтелектуальної, висококваліфікованої праці тривала перерва у роботі або праця у тих видах діяльності, що не відповідає їхнім розумовим здібностям і кваліфікації, означає часткову або повну декваліфікацію як професіоналів, а у подальшому буде сприяти суспільно-моральній деградації особистості.

Ринкові зміни суттєво знизили ефективність амортизаторів, що перешкоджали швидкому сповзанню найбіднішої частки населення країни на соціальне дно. Скорочення сфери зайнятості для більшості населення України означає повну приреченість і відсутність у найближчому майбутньому виходу з цієї ситуації. Негативне значення мають і моральні потрясіння, пов'язані з втратою роботи (зневіра у своїх силах, втрата відчуття соціального оптимізму, самоповаги, соціальна та професійна ізоляція тощо).

Тенденції маргіналізації у сучасному суспільстві пов'язані не тільки з утворенням дедалі ширшої "гарантованої" маргінальної периферії і не тільки з процесами, що відбуваються на її стику з основним соціальним ядром. Певною мірою вони починають впливати на саме ядро, яке ще у недалекому минулому було досить сталим і монолітним. У цих спільнот формуються власні групові інтереси, власна групова психологія та мораль. Маргінальна психологія віддзеркалює негативну самоідентифікацію суб'єктів цих спільнот, оскільки формується не на усвідомленні особистої групової солідарності, а на відторгненні від цінностей, що продовжують на цей час вважатися загальнонаціональними.

Найбільш унікальним є процес, який можна охарактеризувати як "маргіналізація декласованих маргіналів". Характерною особливістю цього є те, що маргінал-мігранти протягом активного трудового життя повторно піддаються соціальній декласації.

Ретроспективний аналіз свідчить, що існування маргінал-мігрантських та маргінал-декласованих верств населення серед робітників, селян, інтелігенції та управлінського апарату було масовим явищем і за часів командно-бюрократичної системи. Останнє пояснюється тим, що країна, яка будувала соціалізм і, революційно "долаючи" суперечності між містом і селом, пройшла шлях зміни складу населення (тобто збільшення чисельності і, відповідно, питомої ваги міського населення за рахунок масової міграції селянської молоді) фактично у десять разів швидше, ніж це відбувалося у країнах Західної Європи (там цей процес тривав більше трьох сторіч). Так, у 1950 році питома вага сільського населення Української РСР становила 65%, у 1964 році частки міського і сільського населення зрівнялись, а вже у 1986 році за рахунок масштабної міграції сільської молоді в місто питома вага міського населення досягла позначки у 65% в структурі населення, і тепер вона дорівнює близько 68%.

У недалекому минулому класичною й найбільш масовою (так би мовити, еталонною) фігурою соціального мігранта була людина, яка у пошуках роботи та нового життя мігрувала із села у місто. Перебуваючи у цьому маргінальному стані, вона вже не була селянином, але по суті ще не стала справжнім робітником, службовцем чи представником інтелігенції.

Внаслідок масштабності процесів сучасного ринкового реформування **виникла унікальна ситуація**, коли ті самі верстви населення, які вже раніше піддавались маргінальній декласації і які у подальшому повністю не набули якостей, що відповідали б їх новому соціальному статусу, були повторно втягнуті у ці процеси. Це стосується тих осіб, які у соціально-класовому відношенні ще не стали представниками робітничого класу та інтелігенції, і у період трансформації і пов'язаних з нею структурних, економічних та фінансових криз у процесі "виживання" були втягнуті у маргінальну зміну свого соціально-економічного статусу.

Останнє відбулося за умови, коли зазначені особи почали займатися такими видами діяльності, як дрібна торгівля, "тіньова" діяльність у сфері послуг, малий бізнес тощо. Зазначене наочно ілюструє зростання населення, яке на умовах найманої праці і самозайнятості працює у сфері торгівлі. Якщо у 1991 році працюючі в торгівлі налічували близько 1 млн чол., то на сьогодні ця цифра перевищує за різними оцінками 2,7–3,5 млн чоловік. Зважаючи на викладене, вони ще тривалий час не зможуть стати справжніми представниками класу дрібних підприємців та торговельних посередників, що по-справжньому усвідомлюють свої соціально-класові інтереси.

Особлива небезпека полягає у тому, що новостворений широкий клас власників капіталу, зокрема представники вітчизняної фінансової олігархії, також є в соціально-класовому плані маргінальним. Тобто і на сьогодні його представники по-справжньому не усвідомлюють своїх справжніх соціально-класових інтересів, дійсної економічної вигоди із урахуванням стратегічної перспективи. Так, вони абсолютно примітивно зрозуміли закон капіталістичної максимізації прибутків. Замість подальшого продовження нагромадження капіталу на якісно новій науково-технологічній базі і на цій основі подальшого збільшення обсягів особистих прибутків вони почали проїдати той капітал, що був ними отриманий в період приватизації загальнонаціональної державної власності.

Внаслідок цього Україна фактично втратила галузі високотехнологічного машинобудування та електронної і приладобудівної промисловості. А переважна частина обладнання, машин, механізмів, передавальних та судинних систем в металургії, хімічній промисловості, енергетиці, комунальній інфраструктурі працюють без заміни другий і третій амортизаційний термін (тобто добиваються "до ручки").

Важливо також розуміти, що в умовах перетворення "гострої" циклічної кризи в затяжну та системну економічну стагнацію, пов'язану з глибокою технологічною деградацією матеріальної структури продуктивних сил суспільства, питома вага людей, які залишилися без роботи на досить довгий час, різко зростає насамперед у двох соціальних групах: серед працівників передпенсійного віку (планку якого, як умову отримання кре-

дитів, МВФ і Світовий банк прагнуть підняти в Україні щонайменше до 63 років для чоловіків і жінок); та серед молоді (старше 18 років), яка вперше приходить на ринок праці.

Саме в умовах кризи посилюються також прояви іншої тенденції – постійне розширення негативної периферії. Дві відокремлені маргінальні групи – молодь та люди похилого віку – в умовах кризи різними шляхами активно витісняються на периферію суспільства, маргіналізуються, пауперизуються і люмпенізуються.

На сьогодні зусилля держави мають спрямовуватись не лише на економічну стабілізацію й економічне зростання. Вагомі зусилля мають бути спрямовані на соціальну інтеграцію суспільства. Тобто такого суспільства, що існує для всіх і для кожного, суспільство, що має забезпечувати умови для повної самореалізації потенційних можливостей кожної особи. Іншими словами, суспільства, в якому відсутні будь-які форми і механізми соціально-економічної дискримінації, а також переваги і привілеї суб'єктам та суспільним спільнотам у процесі реалізації таких можливостей.

Зважаючи на практичні труднощі становлення соціально інтегрованого суспільства, можна більш реалістично окреслити визначену мету із врахуванням проблем, пов'язаних із кризою, а саме: створення таких умов життя громадян, за яких були б зацікавлені у мирному і безконфліктному розвитку суспільства, забезпечення в суспільстві такого стану, аби всі без винятку його члени відчували, що найважливіші інститути держави і суспільства адекватно реагують на їх запити і потреби. Разом із тим слід пам'ятати, що соціально-економічна та політично-класова стабільність суспільства є запорукою перспектив економічного розвитку України і неможлива за умов, коли багаті латентно багатіють за рахунок привласнення не лише додаткового, а й і необхідного продукту класу найманих працівників, що призводить до глибокого збідніння населення. У зв'язку з цим необхідно створити надійно функціонуючі соціально-економічний і економічно-правовий механізми, що дозволять реалізувати найважливіший принцип цивілізованого ринку та соціально інтегрованого суспільства: "багаті повинні багатіти виключно за умови, коли зростатиме добробут всієї соціально-класової спільноти українського суспільства".